

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 82.0-14.09

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.2-2/22>

Мороз Л. В.

Рівненський державний гуманітарний університет

ТИПИ СУБ'ЄКТНОГО ВИЯВУ СВІДОМОСТІ РОЛЬОВОГО ГЕРОЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ РАКУРС

У статті досліджено художній феномен рольової лірики. Проаналізовано питання, пов'язані з формальними прийомами композиційного та мовленнєвого оформлення поетичного рольового тексту. Охарактеризовано концептуально-змістовні його ракурси, які виявляють себе на рівні вираження ідейно-тематичних концептів твору. Проаналізовано особливості художнього розвитку рольової лірики в українській поезії XIX – XX ст. Досліджено типи суб'єктного вияву свідомості рольового героя в його соціально-психологічному ракурсі.

Ключові слова: рольова лірика, рольовий герой, автор, суб'єкт мовлення, вікова інверсія.

Постановка проблеми. З другої половини XX ст. особливу увагу дослідників привертає проблема суб'єктної організації лірики й, відповідно, форм її художньої типологізації. Актуальності ця проблема набула у зв'язку як із загальним ускладненням у поезії XIX й особливо XX ст. форм вираження авторської свідомості, так і з утвердженням у її масиві так званої рольової лірики, протиставленої ліриці автопсихологічній.

Феномен рольової лірики, на відміну, звичайно до певної міри, від лірики автопсихологічної, є досить складним і в належному обсязі ще не опрацьованим сучасним літературознавством, про що, зокрема, свідчать і численні розбіжності в теоретичних рецепціях, у яких дослідники намагаються визначити її основоположні семантичні ознаки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із перших учених-філологів, що ініціював дослідження рольової лірики, є відомий літературознавець Б. Корман, який зауважив і теоретично обґрунтував її художній феномен. Дослідженню тих або інших питань поетики рольової лірики присвячено також літературознавчі розвідки А. Боровської, І. Васильєва, І. Каргашина, С. Арт'оміної, О. Гаркаві, В. Скобелева, Л. Гінзбург та ін. Водночас чимало питань поетики рольової лірики все ще залишаються недостатньо дослідженими, зокрема прийоми її художньої організації та проблематики.

Постановка завдання. Метою наукової розвідки є дослідження простежених на матеріалі української поезії XIX – XX ст. засобів художньої об'єктивації рольової лірики. Конкретними завданнями дослідження є питання, пов'язані з окресленням типів суб'єктного вияву свідомості рольового героя в його соціально-психологічному ракурсі.

Виклад основного матеріалу. Засоби художньої об'єктивації рольової лірики – це комплекс художніх прийомів, за допомогою яких автор декларує специфічний рольовий характер цього поетичного тексту й, відповідно, репрезентовану в ньому повну або часткову несумісність авторського «я» та «я» особи, яка в цьому разі є суб'єктом мовлення. На відміну від власне авторської, тобто автопсихологічної, лірики, що не потребує подібних художніх прийомів, рольова лірика, як правило, використовує їх з метою запобігти ймовірній хибній інтерпретації тексту поетичного твору читачем. «Передовіряючи» право авторського голосу уявному персонажеві, автор водночас посилає своєму читачеві спеціальні «сигнали», які маніфестують умовний, опосередковано-рольовий характер поетичної комунікації між ним та автором.

Типологічно засоби художньої об'єктивації рольової лірики, до яких найчастіше вдаються поети, можна поділити на формальні – пов'язані з

художніми прийомами композиційного та мовленнєвого оформлення поетичного тексту, і концептуально-змістовні, тобто такі, що виявляють себе на рівні вираження ідейно-тематичних концептів твору.

Основними формальними засобами художньої об'єктивації рольової лірики є так звані рамковий комплекс поетичного твору (заголовок, підзаголовок, епіграф, авторські примітки) і прийоми його стилістичного оформлення (мовленнєвий стиль суб'єкта мовлення поетичного твору, який більш або менш різко контрастує з літературною нормою мови й, відповідно, стилем, притаманним власне авторському «я»).

Основним засобом концептуально-змістовної художньої об'єктивації рольової лірики є декларований у поетичному творі статус суб'єкта мовлення, з тих або інших причин несумісний із біографічною іпостассю авторського «я». Найбільш типовими засобами концептуально-змістовної об'єктивації рольової лірики є репрезентована в поетичному творі:

– **матеріально-фізична несумісність автора й суб'єкта мовлення** (як семантична опозиція, що передбачає взаємовиключне протиставлення біографічного автора та його рольового героя з огляду на їхню належність до фізично несумісних світів);

– **громадсько-політична несумісність автора й суб'єкта мовлення** (як маркер протиставленості автора та його персонажа з огляду на очевидну несумісність їхніх громадських позицій і політичних переконань);

– **культурно-історична несумісність автора й суб'єкта мовлення** (як свідчення очевидної неможливості ототожнення автора та його персонажа за ознакою їхньої біографічної несумісності в історичному часі й культурологічних, естетичних або морально-етичних пріоритетів);

– **гендерна несумісність автора й суб'єкта мовлення** (як сигнал належності автора та його персонажа до протилежної статі);

– **соціально-психологічна несумісність автора й суб'єкта мовлення** (як декларація беззаперечної нетотожності соціального статусу або світоглядної позиції та психологічних рис автора і його персонажа).

Герої, що належать до соціально-психологічної сфери людської життєдіяльності, – це, як правило, особи, змальовані в контексті тих або інших аспектів приватного життя і професійної діяльності людини.

В українській поетичній словесності епізодичні звернення до образу рольового героя знахо-

димо вже в давній поезії XVII – XVIII ст. Доволі різноманітною є й галерея рольових персонажів, представлених цією поезією. Це й простолюдини, й представники вищих соціальних прошарків, й історичні особи.

У поезії першої половини XIX ст., позначеної впливом класицистичних тенденцій і становленням романтизму, частка рольової лірики в кількісному стосунку все ще залишається доволі незначною. У бурлескно-травестійній манері від рольової особи звичайного українського селянина написані «Ода – малоросійський крест'янин» К. Пузини і дві поезії П. Данилевського «Ода малоросійського простолюдина на случай военных действий при нашествии французов в пределы российской империи в 1812 году», «Мысли украинского жителя о нашествии французов (Малоросійская ода)».

Рольовий тип персонажа в ранній романтичній поезії також має швидше емблематичний характер, оскільки рольовий суб'єкт мовлення в цих творах ще не достатньо об'єктивований як «стороннє я», соціально та психологічно відокремлене від автора.

Типовий рольовий герой поезії раннього романтизму – це загалом художній образ, особистісні інтенції якого обмежені усталеним для цього художнього напряму рольовим амплуа воїна-захисника (Л. Боровиковський «Віщба», С. Писаревський «За Німань іду», А. Метлинський «Степ», «Гулянка», М. Шашкевич «Чом, козаче молоденький рониш слізюньки дрібненькі...», М. Устиянович «Пісня опришків»), співця (М. Жук «Пісня гусяра»), представника потойбічного світу (Л. Боровиковський «Заманка (Пісня русалок)»).

Водночас варто констатувати й появу в українській поезії інших, більш складних і менш традиційних рольових типів, свідченням чого є поезії П. Білецького-Носенка «Журба старого плугатара», А. Метлинського «Думка червононорусця», М. Шашкевича «Син любимому отцю».

Визначний, як якісний, так і кількісний, внесок у розвиток рольової лірики зробив Т. Шевченко. За нашими підрахунками, його рольова поезія налічує понад 30 текстів, які продовжують традиції, започатковані його попередниками.

З другої половини XIX – й до початку XX ст. коло поетів, які звертаються до рольової лірики, значно розширюється: П. Куліш, Б. Грінченко, П. Грабовський, І. Манжура, М. Старицький, Леся Українка, О. Маковей, Олена Пчілка, Б. Лепкий та ін. Кількісне представництво текстів

рольової лірики в поезії окремих поетів цього періоду дає змогу виділити їх із загального числа: за нашими підрахунками, це Х. Алчевська (19 текстів), В. Самійленко (25), Я. Щоголів (32), П. Карманський (37), І. Франко (42).

Різде збільшення кількості звертань з боку українських поетів до рольової лірики може бути пояснене насамперед зміною ідейно-художніх настанов, що їх стверджував новий літературно-художній напрям – реалізм, якому в цей час поступається місцем його попередник – романтизм. «Реалістична постановка проблеми людини, – за словами М. Римар і В. Скобелева, – виявилася переробкою романтичних концепцій у бік конкретизації і внутрішнього диференціювання, драматизації відносин людини і світу: так, «проблема «людина і світ (всесвіт)» перетворювалася в проблему «людина і суспільство» (інколи ще більш виразно: «людина і середовище»). Проблема «людина і вічність» оберталася проблемою «людина й історія». «Проблема «я й інша людина» поставала як проблема співвідношень людей різних класів, станів, соціальних груп, психологічних типів і темпераментів». Вивчаючи еволюцію російського реалізму XIX ст. на матеріалі насамперед прозового епосу й лірики, Б. Корман зауважив загальну для епосу й лірики тенденцію; інтерес «концептованого автора» до іншої людини, до іншого свідомості, до чужого «я» призводив до збільшення числа суб'єктів мовлення. Саме розвиток реалізму створює в XIX ст. ту множинність свідомостей, яка дає змогу говорити про досягнення нового рівня художньої об'ємності сприйняття і тлумачення [4, с. 285].

Як стверджує інша сучасна дослідниця рольової лірики Г. Моїсеєва, найбільш дослідженим різновидом цікавої для нас форми суб'єктної організації сьогодні є рольова лірика XIX століття в тому її вигляді, який можна умовно позначити як реалістичний. Саме в поезії, орієнтованій на достовірне зображення й пізнання об'єктивної реальності, з'являється рольовий герой (ліричний персонаж), який «або зовсім не має в собі будь-яких авторських рис ... або ж хоча й наділений окремими рисами, близькими автору ..., але не може бути ототожнений із ним, залишаючись самостійним персонажем, наділеним конкретними історико-культурними та індивідуальними ознаками й рисами» (М. Степанов). Значна дистанція між свідомістю автора і свідомістю героя в реалістичній рольовій ліриці є безсумнівною й відчутною навіть для «непрофесійного» читача. Специфічна мовленнєва манера досить легко дає

можливість «співвіднести образ «я» з певним соціально-побутовим і культурно-історичним середовищем» [3, с. 45].

В українській поезії другої половини XIX – початку XX ст. суттєво розширюється галерея соціально-психологічних типів рольового героя. Це й представники рольового героя, що належить до родинного кола (І. Воробкевич «Сива ненька говорила...», О. Маковей «Сон вдівця», П. Карманський «Мати», Олена Пчілка «Хатне багаття», М. Скритий «Лист до мужа в Америці»), до певного морально-етичного (І. Манжура «П'яниця», М. Старицький «Монолог бездольця») або екзистенційного, пов'язаного зі сферою почуттів, людського типу (І. Воробкевич «Єго я не любила», Б. Грінченко «Хлопцеві», О. Козловський «Замуж!», М. Костомаров «Підмова», Я. Щоголів «Покірна», «Вербиченька»).

Більш широкою постає й палітра професійних типів рольового героя, особливо диференційовано й урізноманітнено представлена в поезії Я. Щоголева («Ткач», «Кравець», «Косарі», «Швець», «Могильщик», «Мірошник», «Пряха», «Дочумакувався», «Чередничка», «Пасічник»). Поряд із героями – вихідцями із селянського середовища (О. Олесь «Пісня селян», Б. Грінченко «Хлібороб») – в українській рольовій поезії другої половини XIX ст. з'являються й представники суто міських професій: швачки (П. Грабовський «Швачка»), дипломата (П. Карманський «Дипломат»), шахтаря (С. Черкасенко «У шахті», «В царстві ночі», «Шахтарі», «Монолог»).

Якщо в ліриці XIX – початку XX ст. соціально-психологічна сфера людської життєдіяльності є однією з пріоритетних тематичних площин вияву свідомості рольового героя, то інтерес до неї з боку поетів XX ст. суттєво послаблюється. Причиною такого зміщення аксіологічних стратегій і тематичних пріоритетів, очевидно, послугувала бурхлива соціально-політична атмосфера історичного розвитку доби, яка відчутно переорієнтувала ідейно-естетичні уподобання митців із кола приватного життя людини та її професійної діяльності у сферу громадсько-політичних і культурологічних запитів тогочасного суспільства. Сфера власне психологічних почувань людини, відтворених у художньому амплуа рольового героя, особливо з другої половини XX ст., нерідко набуває відверто іронічного відтінку, підкресленого навіть назвами поетичних текстів: М. Чернявський «Гультьай», Бабай (Б. Нижанківський) «Замкнене коло раба сентиментального», «Претенсії старшого пана», О. Ірванець «Вірш аме-

риканського збоченця» та ін. Ось як, наприклад, репрезентовано відчуттєве «замкнене коло раба сентиментального» в рольовому монолозі «сентиментального» героя поезії Бабая:

Я ребра столочу – і плачу.

Я горло підріжу – і плачу.

Я кулю між очі – і плачу.

/.../

А виплачусь – ребра столочу.

А виплачусь – горло підріжу.

А виплачусь – кулю між очі.

І знову я плачу, ой плачу [1, с. 84]!

Сфера професійної зайнятості людини в рольовій поезії ХХ ст. залишається доволі різноманітною. З одного боку, вона представлена рольовими монологами тих професійних типів, які вже репрезентовані в поезії ХІХ – початку ХХ ст.: В. Бобинський «Швачка», М. Йогансен «Робочий», А. Панів «Наймит», М. Хвильовий «Скляр», «Швець працює», «Біля коксової печі», М. Чернявський «Косар» та ін. З іншого боку, прикметним і зрозумілим є й інтерес українських поетів до нових професій, представників яких вони репрезентують у рольових текстах. Це й нові професії, пов'язані із сільськогосподарською сферою (П. Тичина «Пісня трактористки», І. Драч «Трактористка», В. Заплотинський «Хлібороб», Ю. Данильчук «Пісня орача», В. Симоненко «Прощання Федора Кравчука, колгоспного конюха, з старою хатою» та ін.), медициною (П. Тичина «Пісня санітарки», Л. Забашта «Я – сестра-жалібниця...», О. Барбак «Роздуми головного лікаря будинку для божевільних про переваги і недоліки безглуздя») та іншими людськими професіями (М. Шеремет «Альпіністи», І. Драч «Монолог сивого орнітолога Ернеста Натанієла з Йеллоустонського національного парку», Д. Кремінь «Учитель музики», В. Малишко «Старий суфлер», Д. Луценко «Матроська пісня» та ін.).

Цікавим засобом художньої об'єктивації рольового статусу героя поетичного тексту варто вважати прийом так званої **вікової** інверсії, сутність якої полягає в розбіжності між фактичним автором і суб'єктом мовлення поетичного твору в часі. Одним із перших цей прийом використав Т. Шевченко у вірші «N. N.» («Мені тринадцятий минало...»). Вікова інверсія, застосована для означення суб'єкта мовлення поетичного тексту, звісно, не надає йому статусу власне рольового героя, але може розглядатися як прийом рольової маски, що співвіднесена швидше з ліричним героєм, але не автором як

суто біографічною особою. На елементи маскового завуалювання вказує насамперед заголовок твору. Зазвичай заголовок рольового тексту виконує функцію прямої вказівки на суб'єкта поетичного мовлення та його соціально-психологічну, політичну, статеву тощо невідповідність авторові. Заголовок Шевченкового твору, крім вказівки на ймовірну авторську біографічну вікову інверсію, містить криптонім «N. N.», який відсилає до образу змальованої у творі подруги дитинства Оксани Коваленко, але без прямого означення справжнього її імені і прізвища. Загалом художня символіка твору, його ідейно-змістовні концепти вказують на спорідненість суб'єкта поетичного мовлення з ліричним героєм маскового типу, який не дистанціюється беззаперечно від біографічного автора, а швидше виступає як виявлена в певному художньому ракурсі його творча іпостась.

Як у традиційній, так і в дещо незвичній формі українські поети ХХ ст. широко вдаються до суб'єктної трансформації, пов'язаної з прийомом вікової інверсії. Поряд з уже апробованими формами суб'єктного перенесення фактичного віку поета (як реальної біографічної постаті) в рольову іпостась людини похилого (П. Усенко «Смолянка», О. Ірванець «Старий поет – молодій поетці») або, навпаки, дитячого (І. Драч «Київське небо») віку в поезії ХХ ст. трапляються й приклади доволі незвичних суб'єктних трансформацій. Зокрема, в «Баладі розплющених дитячих очей» І. Драча рольовий монолог ініційовано від особи немовляти:

Я хочу бачити світ розплющеними очима,

Я ще таке маленьке, я вмю тільки бачити,

Прагну маму веселою бачити,

Прагну сонце бачити в золотому капелюшку,

Прагну небо бачити в синій хустині [2, с. 124].

У поетичному диптиху «Голодомор» Р. Юзви поряд із рольовим монологом матері натрапляємо й на несподіваного рольового суб'єкта – ще ненароджену дитину:

Чекать було ще трохи більше року,

Як мав я народитися на світ [5, с. 65].

Цікавим прикладом, щоправда, часткового використання прийому вікової інверсії є й віршований цикл Ю. Клена «Коло життєве», у якому суб'єктами поетичного мовлення поперемінно є рольові персонажі та власне автор. Цикл складається із шести поезій, у яких поетапно простежено вікові зміни, що відбуваються з людиною упродовж її життя: 1. Немовлятко. 2. Хлопчик. 3. Підліток. 4. Юнак. 5. Муж. 6. Старість.

Висновки і пропозиції. У статті досліджено соціально-психологічні ракурси суб'єктного вияву свідомості рольового героя в українській поезії XIX – XX ст., охарактеризовано концептуально-змістовні його типи, які виявляють себе на рівні вираження ідейно-тематичних концептів твору.

До гостродискусійних питань дослідження наголошеної в статті наукової проблематики, які потребують подальшого вивчення, належать проблеми означення специфіки рольової лірики в системі суб'єктних форм вираження авторської свідомості, а також класифікації типів героїв рольової лірики.

Список літератури:

1. Бабай (Нижанківський Б.). Каруселя віршів. Нью-Йорк: Сучасність, 1976. 239 с.
2. Драч І. Сонце і слово. Поезії. Київ: Дніпро, 1978. 367 с.
3. Моисеева А. А. Эволюция ролевой лирики на рубеже XIX – XX веков: формирование ролевого героя нового типа: дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.01 «Русская литература». Пермь, 2007. 183 с.
4. Рымарь Н. Т., Скобелев В. П. Теория автора и проблема художественной деятельности. Воронеж: Логос-Траст, 1994. 263 с.
5. Юзва Р. Віче правди. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2002. 112 с.

ТИПЫ СУБЪЕКТНОГО ВЫРАЖЕНИЯ СОЗНАНИЯ РОЛЕВОГО ГЕРОЯ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ РАКУРС

В статье исследован художественный феномен ролевой лирики. Проанализированы вопросы, связанные с формальными приемами композиционного и речевого оформления поэтического ролевого текста. Охарактеризованы концептуально-содержательные его ракурсы, которые проявляют себя на уровне выражения идейно-тематических концептов произведения. Проанализированы особенности художественного развития ролевой лирики в украинской поэзии XIX – XX вв. Исследованы типы субъектного выражения сознания ролевого героя в его социально-психологическом ракурсе.

Ключевые слова: ролевая лирика, ролевой герой, автор, субъект речи, возрастная инверсия.

TYPES OF SUBJECT-RELATED RESPONSE OF A ROLE HERO: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECT

The article investigates the artistic phenomenon of role lyrics. The author analyzes the issues connected with formal methods of composition and speech poetic role text writing. The article considers its conceptual and meaningful aspects revealing themselves at the level of expression concerning ideological and thematic concepts of the work. It gives profound analysis dealing with peculiarities of the role lyrics artistic development in the Ukrainian poetry of the nineteenth and twentieth centuries. The article also investigates the types of subjective manifestation related to the role hero consciousness in his social and psychological perspective.

Key words: role lyrics, role hero, author, speech subject, age inversion.